

DINAMIKA GRADSKJE STRUKTURE U DALMACIJI OD XIV DO XVI STOLJEĆA

(ZADAR U POČETKU XVI STOLJEĆA)*

Maren M. Frejdenberg, Kalinin (SSSR)

Ovaj referat ima u stvari dva naslova, međutim nijedan od njih ne odražava brige koje su zaokupljale autora. Zaista, cilj ovog rada sastojao se, kao prvo, u tome da se sagleda kako se mijenja, kako evoluirala grad, odnosno njegovo privredno i društveno uređenje, koje smo okvalificirali kao pojam »gradska struktura«. Drugo, da bi se mogla sagledati istinska evolucija, dinamizam tog procesa, trebalo je razmotriti barem dvije kronologijski različite statističke slike, dvije sui generis fotografske slike te strukture i međusobno ih usporediti. Napokon, kao treće trebalo je da budem siguran da uspoređujemo stvari *koje se mogu usporediti*, to jest da se jedan kronologijski presjek može bez lakuna poklopiti s drugim. I upravo je taj posljednji zadatak svestranog obuhvata gradskog života i prouzrokovao glavnu autorovu brigu, naime, gdje uzeti izvore koji su u stanju da stvore cjelokupnu sliku. Koje spomenike iz *raznih* stoljeća izabrati da bi oni na *istovjetan* način odražavali gradsku stvarnost?

Što se tiče XVI i XVII stoljeća, takav je izvor već pronađen i upotrebljava se već odavno, naime to su »relationes« mletačkih namještenika u dalmatinskim gradovima. Pritom valja istaći da je osobito koristan u tom pogledu izvještaj Giustinianija iz 1553. godine.¹ U naše doba, nakon što su objelodanjeni 4, 5, 6. i 7. svezak edicije »Commissiones et relationes venetae«, koje je izdao akademik G. Novak, pojavila se mogućnost da se oni međusobno usporede.² Ta je mogućnost olakšana time što su u mletačkim »relationes« sve informacije potrebne povjesničaru potpuno otvorene, može se reći da su pri ruci.

U gradovima kasnog srednjeg vijeka postoji i drugi izvor, koji međutim traži ulaganje znatno većih napora prilikom njegova proučavanja, a to su »matice vjenčanih« (ili umrlih). Upravo zato je prema mom mišljenju toliko značajan rad Romana Jelića od prije dvadesetak godina u kojem se na osnovi proučavanja tih spomenika karakterizira zadarsko stanovništvo. Sudionici skupa nedvojbeno se sjećaju ove studije, imam u vidu »Stanovništvo Zadra u drugoj

* Ovdje objelodanjujemo bilješkama opskrbljeni tekst referata pročitano na znanstvenom skupu »Matij Ivanić i njegovo doba«. Uredništvo.

¹ Š. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* II, Zagreb 1877, 190—271.

² *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* 47, 48, 49, Zagreb 1964—72.

polovici XVI i početkom XVII st. gledano kroz matice vjenčanih«. ³ Slična maticama je i treća skupina izvora, koji se mogu upotrijebiti za karakteriziranje gradske strukture — notarski spisi. Prilikom njihova proučavanja historičar se suočava s nizom operacija koje zahtijevaju veliko zalaganje: 1) popis svih imena, koja se spominju na stranama spisa, 2) sastavljanje za svakog zabilježenog stanovnika svojevrsnog dosjea sa svim navedenim podacima, 3) klasifikacija stanovnika grada za koje postoji dosta potpun dosje (jer ima mnogo i oskudnih!) pripadnika različitih slojeva gradske stratifikacije, 4) napokon, izračunavanje i stvaranje sumarnih tablica.

Tim radom sa spisima bavim se već odavno, on mi je postao blizak i utoliko je za mene važniji interes koji posljednjih godina izražavaju prema tom izvoru talijanski medijevalisti. Ako sumiramo sve ovdje navedeno u pogledu evolucije gradske strukture, onda je prema mom mišljenju sada najvažnija razrada nove, obrazložene metode obrade već poznate građe koja se upotrebljava u naučne svrhe. Pokušao sam na slijedeći način tražiti taj metodički put.

Međusobno su uspoređena dva kronologijska presjeka iz povijesti Zadra. Prvi se odnosi otprilike na 1300. godinu (a da budem precizniji, na razdoblje od 1298. do 1318). Za njegovo proučavanje iskorišteni su poznati (od kraja XIX st. i zahvaljujući publikaciji Luke Jelića) ⁴ spisi Kreste Tarala i Henrika koji potječu iz perioda od 1289. do 1290. godine, knjige Ivana Qualisa i drugih notara koje su izdane prije 7 godina. ⁵ Notarske spise treba usporediti s gore spomenutim spisima i drugi presjek stvoriti na osnovi kasnijih dokumenata. Za te svrhe upotrijebljene su regeste više od 900 spisa (937), koje je notar Antonije Zandonatis sastavio u razdoblju od 1501. do 1512. godine i koje je 1949. godine objelodanio S. Gunjača. ⁶ Sudeći po rukopisu, regeste su pisane u XVIII stoljeću, u njima se više ne spominju svjedoci, ali su potpuno sačuvana imena kontrahenata, navedene struke, objekt kupoprodaje, a također cijene. Dakle, vrijednost Zandonatisovih spisa je neosporna.

Međutim, početak XVI st. odabran je za razmatranje ne samo zbog mogućnosti koje pruža proučavanje notarskih spisa. Godine 1527, to jest 15 godina poslije sastavljanja posljednjih spisa zadarski kapetan Zacharije Valareso izvršio je popis čitavog stanovništva grada i kotara. ⁷ Ispostavilo se da u samom gradu žive 6903 stanovnika, u varoši (borgo) 1148, u selima na kopnu 9109 i na otocima 6859 ljudi. Podaci Valaresa su dobro poznati u literaturi, relativno nedavno naveo ih je don Amos Rube Filipi u svom opsežnom radu o stanovništvu zadarskih otoka. ⁸ Međutim, važno nam je da te podatke iskoristimo za socijalnu

³ *Starine JAZU* 49, Zagreb 1959.

⁴ Zadarski bilježnički arhiv, Registar Kreste de Torallo, g. 1289—1290, *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 1—3, Zagreb 1899—1901.

⁵ M. Zjačić, — J. Stipišić, *Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualisa, Nikole pok. Ivana Gerarda iz Padove, 1296—1337*, Zadar 1969.

⁶ *Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici et iurati notarii Jadre*, *Starine JAZU* 42, Zagreb 1949, 261—347.

⁷ *Commissiones* I. 203—223.

⁸ A. R. Filipi, Kretanje broja stanovništva zadarskih otoka, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4—5, 1959, 279—318; 6—7, 1960, 137—177 (dalje: *RI JAZU*).

povijest grada. Do podataka te vrste došao je samo A. Benvenuti, uspoređujući ih sa Zandonatisovim spisima.⁹ Tu mi nailazimo na prvi popis gradskog stanovništva u historiji Zadra. Bilo bi neoprostivo kad on ne bi bio iskorišten.

U ovom referatu mi pravimo usporedbe samo pod jednim kutom, orijentirajući se na *zanatlijsko* stanovništvo Zadra (njegovo brojno stanje, stručni sastav, udio pojedinih struka). Pritom smo polazili od uvjerenja da su zanatlije najstabilniji element gradskog stanovništva, da su zapravo njegova jezgra. Promjene te jezgre trebale su najizrazitije odraziti promjene u gradskom životu.

Samo ukratko osvrnut ćemo se na zanate potkraj XIII st. Broj gradskih zanatlija u periodu od 1289. do 1290. godine iznosi 165 ljudi, a na listi zanata navodi se svega 17—18 struka (kožari, postolari, krojači, kapari, bojadisari, drvodjelje, kalafati, stolari, zidari, kovači, zlatari, oružari, mesari, mlinari, liječnici, apotekari, brijači, skriptori), dakle osjeća se izvjesna hipertrofija u odnosu na kožarstvo i postolarstvo (zajedno — 36%), ima mnogo krojača (13,3%), drvodjelja i brodograditelja (zajedno — 9,7%), izdvajaju se brojno mesari (7,3%) i zlatari (6,6%), ali zato uopće nisu zastupani lončari i tkači i upravo činjenica da se oni uopće ne navode, pogotovo iznenađuje: ispada da balkansko selo opskrbljuje grad običnom »rašom«.

Da bismo mogli ocijeniti podatke iz početka XVI stoljeća, treba da se sjetimo promjena do kojih je došlo tokom 200 godina. U literaturi se relativno jednodušno ocjenjuje prva od tih promjena, naime potpadanje pod vlast Venecije. Pregledni članak G. Novaka (»Presjek kroz povijest grada Zadra«)¹⁰ i knjiga M. Šunjića »Dalmacija u XV stoljeću«¹¹ jednako negativno ocjenjuju ekonomski razvoj dalmatinskih gradova nakon 1409. godine. Na primjer, posebno poglavlje u radu M. Šunjića »Neke posljedice mletačke ekonomske politike u Dalmaciji« u kojem se autor oslanja na podatke iz mletačkih arhiva, ne ostavlja sumnju u pogledu toga da je mletačka dominacija kao pojava bila razorna za trgovinu i novčani promet. Najnovija istraživanja omogućuju da se još dublje ocijeni razorni karakter i turskih naježda. Ako je prije nekoliko decenija početak tih upada u Dalmaciju datiran 1468. godinom, onda posljednji radovi Sejida Traljića omogućuju da se navede 1432. pa čak i 1415. godina.¹² Prema njegovim analizama tokom prvih nepotpunih 70 godina svojih naježda Turci su dolazili u zadarski kotar najmanje 15 puta, nanijevši ogromnu štetu privredi tog kraja. Naposljetku, Jorjo Tadić je uporno razvijao misao o zastoju u Dalmaciji u XVI stoljeću (na primjer članak »O društvenoj strukturi Dalmacije . . .«).¹³ Stvara se dojam da je početkom XVI st. za privredu Zadra počelo razdoblje bezuvjetne stagnacije i rasula.

Taj dojam kao da se naglašava i u Zandonatisovim spisima: u njima se naglo (ako usporedimo sa XII—XIV st.) smanjuje broj trgovinsko-zanatlijskih

⁹ A. Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Milano 1944.

¹⁰ G. Novak, *Presjek kroz povijest grada Zadra*, *RI JAZU* 11—12, 1965, 7—76.

¹¹ M. Šunjić, *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo 1967.

¹² S. Traljić, *Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća*, *RI JAZU* 11—12, 1965, 203—227; *Nin* pod udarom tursko-mletačkih ratova, isto 16—17, Zadar 1969, 529—548.

¹³ J. Tadić, *O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse*, *Zgodovinski časopis* 6—7, Ljubljana 1952/53, 552—565.

operacija i povećava udio nagodbi oko zemljišta. Ali da naglasimo još jedanput: zanima nas ne opća privredna konjunktura u gradu, već udio i struktura stanovnika-zanatlija. Što se broja zanatlija tiče, dobiva se dojam da se Zadar početkom XVI stoljeća ne može time pohvaliti i notarski spisi i popis stanovništva pružaju podatke o broju zanatlija, koji ne premašuje jednu sedminu od ukupnog broja stanovništva.

Na primjer, u popisu se navodi gotovo 180 (točnije — 179) majstora, što računajući i obiteljski koeficijent (=5) daje broj od 900 ljudi koji žive od zanata. Ako je u Zadru uoči popisa 1527. godine živjelo 6900 ljudi, znači da je od zanata živjelo oko 13 posto stanovništva.

Ako pak uzmemo udio zanatlija u razdoblju oko 1300. godine, onda i u tom razdoblju slika teško da će biti drukčija. U ono vrijeme zanatlija je zabilježeno 165, ili zajedno sa članovima obitelji otprilike 825 ljudi, a svega je u Zadru 1291. godine prema podacima iz anonimne kronike (»Zadarski anonim«) živjelo 8698 ljudi.¹⁴ Na taj način, činjenice svjedoče da stanovnika-zanatlija u gradu nema više (čak i manje) od 10 posto. Pretpostavimo da je 165 — umanjena, a da je 8698 — obrnuto, pretjerana brojka i da zanatlija u gradu nema 10, već 12, ili čak 15 posto, ali čak i u tom slučaju pred početak XVI stoljeća njihov broj se nije tako značajno promijenio (13 posto) da bi o tome vrijedilo ozbiljno raspravljati.

Međutim, ako uzmemo u obzir ne ukupnu količinu, već unutrašnju strukturu zanata, onda će se dojam neznatnosti promjena u toj oblasti još povećati. Značajno je napredovala diferencijacija proizvodnje: u spisima nije fiksirano 17—18, već 30—32 zanata. U većoj mjeri u usporedbi s drugima došlo je do unapređenja proizvodnje različitih artikala za domaćinstvo (svijećnjaci, jastučići), opskrbe stanovništva namirnicama, kao i proizvodnje oružja. U isto vrijeme je i dalje nerazvijena proizvodnja tekstila: kao i ranije zabilježen je malen broj bojadisara, grebenara i opet nisu registrirani ткачи. Istina, u znatnoj mjeri izdvojila se proizvodnja soli, u gradskoj sredini pojavila se posebna struka salinarija (carreri, salizzadori). To nije teško objasniti jer znamo kako je na Jadranu u drugoj polovici XIV stoljeća porasla trgovina soli i koliko su za nju bile zainteresirane Venecija, Ugarska i druge države tog područja. Ako se u spisima spominju utovarivači (bastassi) i gostioničari (osti), onda to uopće ne znači da su se spomenute kategorije tek pojavile, ranije pod tim nazivom one jednostavno nisu navođene. Kao i prije prvo mjesto u popisu zanata zauzima kožarstvo i postolarstvo: u spisima i u popisu stanovništva navodi se 57 majstora koji su se bavili tim zanatima, to jest gotovo jedna trećina. Krojači su u popisu zastupani isto kao i potkraj XIII st. Drugim riječima, i *opseg i unutrašnja struktura gradskih zanata u Zadru u početku XVI st., prema svemu sudeći sačinjavaju istu sliku koju su imali negdje oko 1300. godine.*

Razumije se, to uopće ne znači da zanatska jezgra ne mijenja svoj oblik u toku 200 godina. Ni govora! Opće je poznato da u toku XIV stoljeća dalmatinska gradska (i pored ostalog zadarska) privreda bilježi uspon — relativno spor u prvoj njegovoj polovici i veoma brz i buran nakon Zadarskog mira.

To je svima poznato i kolega Raukar može to potvrditi konkretnim činjenicama kojima on bez sumnje raspolaže. Smatrao bih zbog toga suvišnim da govo-

¹⁴ Usp. Benvenuti, Storia di Zara, 307.

rim o konstantnoj liniji razvoja zanata u Zadru u periodu od 1300. do 1500. godine. Smatram važnim da sada istaknem dvije okolnosti. 1) Kada se piše o opadanju gradske privrede (i kao o posljedici — društvenoj stagnaciji) u XVI st., onda se ne vodi uvijek računa o razmjerima tog procesa. Zaista, do opadanja je došlo, međutim gdje je bila najniža točka tog procesa? Naša građa kao da omogućuje povjesničarima da steknu određenu predodžbu o nekim stabilnim veličinama: omogućuje da se kaže: zaista, krivulja je očito otišla dolje, ali što se tiče početka XVI st., ona u krajnjoj liniji još i nije dovela do degradacije. Ona se stabilizirala otprilike na razini koju je dostigla potkraj XIII st., kada je prema općem mišljenju Zadar stupio u period privrednog uspona.

2) Ako ne dolazi do znatnog raspadanja zanatskog temelja grada, ako se jezgra zadarskih zanata održava u istim proporcijama, koje su bile karakteristične za prethodni period, onda znači da je za proizvodnu osnovu grada karakteristična izvjesna *stabilnost* koja se ne može ignorirati.

Međutim, mi razmatramo samo početak stoljeća. Možda opadanje tek predstoji. Tu nema drugog izbora no da se obratimo zaključcima do kojih je došao R. Jelić u svom »Stanovništvu«. U toku života otprilike jedne generacije, to jest, za 38 godina (počev od 1576. pa do 1613) Jelić je nabrojio u Zadru 600 (!) zanatlija. Razumije se, to je ogromna brojka, ona se može ocijeniti samo u usporedbi s cjelokupnom masom (»generalnom cjelokupnošću«) građana, kojih je Jelić nabrojio oko 5000. Valja reći da brojka od 600 zadarskih zanatlija čak unekoliko zbunjuje istraživača svojom zamašnošću, jer računajući i članove njihovih obitelji to treba da iznosi barem 2 500 ljudi. Zbog toga smo za to da se ne orijentiramo na ovu brojku, već na precizno izračunavanje pripadnika pojedinih struka, koje navodi Jelić. On nabraja 345 osoba, ili 1 400 ljudi uz minimalni obiteljski koeficijent = 4. To je ipak veoma visok postotak, to je otprilike četvrtina cjelokupnog gradskog stanovništva. Dakle, opadanja nema, već se može zabilježiti neki porast.

Zanimljivo je da je očuvan isti odnos kao i ranije između pojedinih zanata. Na primjer, kožari i postolari kao i ranije čine gotovo trećinu svih zanatlija (točnije 27,8%), isto tako ima veoma mnogo krojača (20%), u znatnoj su mjeri zastupljeni brodograditelji i drvodjelje (9,3%) i kao i ranije ništavan je broj tkuća, svega dvojica!

Čini mi se da nema razloga da sumnjamo u reprezentativnost podataka koje navodi Jelić. Izvor kojim se on koristio, matice, bilježi u sastavu gradskog stanovništva takve kategorije koje ostaju nezabilježene u drugim izvorima — name svećenstvo, činovnici i pripadnici vojske svih rangova. I obrnuto, u spisima se uvijek izostavlja određen broj građana (to jest onih koji ne sklapaju nikakve nagodbe) i ne zna se koliko su savjesno vršili popis 1527. godine zadarski anagrafisti. Na taj način, vjerojatno, treba se najviše pouzdavati u posljednji izvor. Dakle, ma kako to zvuči paradoksalno, ali potkraj XVI i početkom XVII st. ne zapažamo neko bitno opadanje zanatske proizvodnje u Zadru. Čak više od toga. Treći presjek gradske strukture, koji nam predočavaju Jelićeva izračunavanja, omogućuje da zaključimo da je *stabilnost zanatske proizvodnje u Zadru veća nego što smo mogli dosada zamisliti*.

S u m m a r y

THE DYNAMICS OF THE URBAN SOCIETY IN DALMATIA FROM
THE 14TH TO THE 16TH CENTURIES (ZADAR AT THE BEGINNING
OF THE 16TH CENTURY)

The paper deals with the problem of changes in the social structure of Dalmatian towns in the late Middle Ages, a subject that has been but scantily studied in historiography. Fejdenberg's attention focuses on Zadar and its crafts: starting from the assumption that craftsmen are the most stable element of an urban population and the best indicator of changes in the urban economic structure, he puts the following question: what was their role in the changes that took place in the period following the Venetian assumption of power in 1409? To this end he compares the data on Zadar's crafts in the 14th, 15th and 16th centuries and comes to the conclusion that neither the volume nor the internal structure of crafts production in the period between 1300 and 1600 suffered any major setbacks, and that they remained stable throughout that period.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

10

ZAGREB

1977

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Josip ADAMČEK, Hrvoje MATKOVIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JOSIP ADAMČEK

UREDNIK

NIKŠA STANČIĆ

Radovi 10

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest
Zagreb, Krčka 1.**

Za izdavača

dr Josip Adamček

Prijevod

dr Vera Andrassy (engleski)

dr Blanka Jakić (njemački)

Nada Cekić (ruski)

dr Vlasta Vince (slovenski)

Lektor i korektor

Branko Erdeljac

